

Є. М. Марущак

ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ В НАРОДІ ГРАМОТНОСТІ (1869 – 1920 РР.)

Дана стаття розкриває етапи реалізації просвітницької діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності протягом 1869-1920 рр.

Визначено чинники, що впливали на процес становлення і функціонування громадських товариств протягом другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., а саме: політичні, соціально-економічні зрушення в Україні протягом досліджуваного періоду; освітня політика офіційної влади, особливості урядової політики в системі соціального забезпечення населення, у галузі освіти й культури; організаційні засади здійснення просвітницької діяльності; рівень розвитку української психолого-педагогічної науки, вплив на неї світової педагогічної думки; взаємодія теорії і практики освіти та виховання дітей і соціокультурного забезпечення населення протягом досліджуваного періоду; прогресивні виступи діячів освіти і представників передової громадськості та їхні наукові здобутки.

З урахуванням визначених чинників схарактеризовано етапи реалізації просвітницької діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності протягом 1869 – 1920 рр., а саме: перший етап (1869 – 1870-ті рр.) – етап заснування Товариства, прийняття статуту, що регламентував його роботу і стосунки з іншими установами, чітко визначав структуру організації, права та обов'язки його членів; орієнтація діяльності товариства переважно на розв'язання проблем шкільної освіти (започаткування шкіл у Харкові, їх забезпечення необхідним навчальним обладнанням, підготовка вчителів до роботи у школах); поширення знань та ідей освіти серед населення завдяки влаштуванню й організації діяльності народних бібліотек; другий етап (1880-ті рр. – 1916 рр.) – активізація діяльності Товариства у шкільній (збільшення кількості шкіл, їх обладнання) і позашкільній освіті (відкриття Народного будинку, розширення мережі народних бібліотек, читальнь та форм позашкільної освіти), а також видавничої діяльності (видання «Народної енциклопедії» та різних книг для народу); розширення сфери діяльності Товариства на різні повіти Харківської області, відкриття сільських відділень Товариства у Харківській губернії; започаткування діяльності Товариства, спрямованої на збереження та зміцнення здоров'я дітей; третій етап (1917 –

1920 рр.) – поступове припинення діяльності Товариства, націоналізація його закладів освіти та майна радянською владою.

Ключові слова: Харківське товариство поширення в народі грамотності, просвітницька діяльність, етапи, шкільна освіта, позашкільна освіта, просвіта дорослих, видавнича діяльність, здоров'язберігаюча діяльність.

Marushchak Ye. M. Stages of Educational Activities of Kharkiv Society for Dissemination of Literacy among People (1869-1920). This article reveals the stages of implementation of educational activities of Kharkiv Society for Dissemination of literacy among People during 1869 – 1920.

The factors that influenced the process of formation and functioning of public organizations during the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century are identified. They are: political, social and economic changes in Ukraine during the studied period; educational policy of the official authorities, features of government policy in the system of social welfare, in education and culture; organizational principles of educational activities; level of development of Ukrainian psychological and pedagogical science, the influence of world pedagogical thought on it; interaction of the theory and practice of education and upbringing of children and social and cultural support of people during the studied period; progressive speeches of educators and representatives of the leading public and their scientific achievements.

Taking into account the identified factors, the stages of implementation of educational activities of Kharkiv Society for Dissemination of Literacy among People during 1869 – 1920 are characterized. The first stage (1869 – 1870s) is the stage of foundation of the Society, the adoption of the statute that regulated its work and relations with other institutions, clearly defined the structure of the Society, the rights and obligations of its members; the orientation of the Society's activity mainly on solving the problems with school education (establishment of schools in Kharkiv, providing them with the necessary educational equipment, training teachers to work in schools); dissemination of knowledge and education ideas among people due to the establishment and organization of activities of public libraries. The second stage (1880s – 1916) is the stage of intensifying the Society's activities in school education (increase in the number of schools, their equipment) and extracurricular education (foundation of the People's House, expansion of the network of public libraries, reading rooms and forms of extracurricular education), as well as publishing activities (publication of "People's Encyclopedia" and various books for people); expansion of the Society's activities in various districts of Kharkiv region, establishment of the Society's rural branches in Kharkiv region; initiation of the Society's activities aimed at preserving and strengthening children's health. The third stage (1917 – 1920) is the stage of the gradual termination of the Society's activities, the nationalization of its educational institutions and property by the Soviet authorities.

Key words: *Kharkiv Society for Dissemination of Literacy among People, educational activities, stages, school education, extracurricular education, adult education, publishing activities; health maintenance activities.*

Вступ. На сучасному етапі розвитку системи освіти в Україні та світі розв'язання проблем навчання і виховання дітей, освіти дорослих є завданням державної освітньої системи, а приватні ініціативи і громадські організації лише доповнюють і посилюють цю діяльність, реалізуючи, зокрема, різноманітні просвітницькі заходи, залучаючи молодь до виховної діяльності, забезпечуючи всім бажаючим можливість й умови для особистої самореалізації.

Утім, упродовж другої половини XIX ст. – початку XX ст. система освіти в Україні ще була слабко сформована і виявилася нездатною задовольнити зростаючий попит населення на елементарну освіту і знання. У країні існувало дуже мало закладів освіти, і більша частина населення (як дорослих, так і дітей) залишалася безграмотною. Це спричинило суттєве підвищення активності українських освітян і громадських діячів, які усвідомлювали важливість знань й освіти для повноцінного життя і намагалися створити умови для задоволення соціокультурних потреб населення. З огляду на це, в Україні почали з'являтися різні громадські товариства, зокрема, товариства грамотності, що спрямовували свою діяльність на поширення знань та ідей освіти серед широких верств населення.

Харківське товариство поширення в народі грамотності (далі – Товариство) існувало в Харківській губернії впродовж 1869 – 1920 рр. Воно було одним із найактивніших товариств, яке реалізовувало різноманітні види діяльності (освітня, видавнича, здоров'язберігаюча) з метою поширення елементарних знань серед населення, розширення світогляду українців та забезпечення їхніх соціокультурних потреб.

Слід відмітити, що за понад 50 років своєї роботи Товариство поступово й доволі успішно реалізовувало просвітницьку діяльність, але водночас і стикалося з різними труднощами в своїй роботі. З огляду на це, актуальним є виокремлення етапів здійснення просвітницької діяльності членами

Харківського товариства поширення в народі грамотності протягом 1869 – 1920 рр. з метою простеження динаміки розвитку просвітницької діяльності, досягнень та труднощів у її реалізації.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що певні аспекти проблеми організації просвітницької діяльності різними громадськими товариствами в Україні вивчалися українськими науковцями. Так, Л. Березівська (2008), В. Борисенко (1996), Я. Бурлака і Ю. Руденко (1992), Д. Наточий (2010), Л. Тимчук (2015), О. Сухомлинська, Н. Дічек, Т. Самоплавська та ін. (2005) розкривають соціальні, політичні, економічні, освітні й культурні передумови діяльності громадських товариств в Україні протягом другої половини ХІХ ст. – ХХ ст. Окрім того, О. Друганова (2008) та Н. Фрадкіна (2007) висвітлюють діяльність освітян і громадських діячів протягом визначеного періоду.

У свою чергу, низка вчених розкриває деякі питання діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності, як-от: Т. Коломієць (1995) аналізує організацію роботи Товариства; С. Лупаренко (2015, 2018) характеризує освітню і виховну діяльність Товариства; Т. Лутаєва (2019) розкриває внесок освітян Товариства в розвиток медичної і фармацевтичної освіти; І. Орищенко (2016) висвітлює організацію видавничої діяльності Товариства.

Водночас питання етапів здійснення просвітницької діяльності членами Харківського товариства поширення в народі грамотності протягом 1869 – 1920 рр. у вітчизняних наукових джерелах висвітлено недостатньо, що і зумовило цей науковий пошук.

Метою статті є визначення і характеристика етапів просвітницької діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності впродовж 1869 – 1920 рр.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети в дослідженні використано такі наукові методи: загальнонаукові (узагальнення та аналіз історичних, освітніх і культурологічних джерел для аналізу основних ідей і принципів просвітницької діяльності Товариства та вивчення складових

державних реформ у сфері освіти); історико-структурний метод, що сприяв систематизації історичних джерел з проблеми, що вивчається; порівняльний метод, що дозволив зіставити думки вчених щодо проблем у системі освіти визначеного періоду; ретропраксиметричний метод, який надав можливість проаналізувати досвід просвітницької діяльності Товариства; проблемно-цільовий метод, що дозволив порівняти документи й архівні матеріали, які відображають реалізацію просвітницької діяльності Товариства впродовж визначеного періоду.

Результати. Аналіз історико-педагогічної літератури (L. Berezivska, 2008; V. Borysenko, 1996; Ya. Burlaka, Yu. Rudenko (1992); O. Druhanova, (2008); S. Luparenko, 2015, 2018; T. Liutaieva, 2019; L. Natochyi, 2010; O. Sukhomlynska, N. Dichek, T. Samoplavska, 2005) та архівних матеріалів (Zvit, 1911; Istorychnyi ohliad, 1912; Lystuvannia, 1909; Narys, 1908) дозволив установити, що вирішальну роль у процесі становлення і функціонування громадських товариств протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. відіграло декілька потужних чинників, а саме:

1) політичні, соціально-економічні зрушення в Україні протягом досліджуваного періоду, які виступали об'єктивними передумовами проведення реформ в освітній, культурній і соціальній сферах і мали вплив на розвиток системи освіти у країні;

2) освітня політика офіційної влади, особливості урядової політики в галузі освіти й культури, що були відображені в циркулярах, законах, постановах, розпорядженнях міністерств, зумовлювали практичну роботу громадських товариств із задоволення соціокультурних потреб населення і впливали на організацію роботи закладів освіти;

3) організаційні засади здійснення просвітницької діяльності;

4) рівень розвитку української психолого-педагогічної науки, вплив на неї світової педагогічної думки, що сприяло поширенню прогресивних освітніх ідей того часу;

5) взаємодія теорії і практики освіти та виховання дітей протягом досліджуваного періоду, соціокультурного забезпечення населення, що визначало ступінь упровадження наукових досягнень в освітню практику;

6) прогресивні виступи діячів освіти і представників передової громадськості та їхні наукові здобутки.

З урахуванням вищеназваних факторів визначено три етапи просвітницької діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності впродовж 1869 – 1920 рр.

Перший етап (1869 – 1870-ті рр.) – заснування Товариства, прийняття статуту, що регламентував його роботу і стосунки з іншими установами, чітко визначав структуру організації, права та обов'язки його членів; орієнтація діяльності товариства на розв'язання проблем шкільної освіти (започаткування шкіл у Харкові, їх забезпечення необхідним навчальним обладнанням, підготовка вчителів до роботи у школах); поширення знань та ідей освіти серед населення завдяки влаштуванню й організації діяльності народних бібліотек.

Уже протягом першого року свого існування Товариство було оформлене організаційно, сформувало свої органи управління, що включали правління (голова – М. Бекетов), загальні збори, ревізійну комісію і комітети, чітко визначило найближчі та перспективні плани діяльності Товариства (Kolomiyets, 1995).

У своїй роботі Товариство керувалося актуальними на той час нормативними документами, що регулювали діяльність у сфері шкільної та позашкільної освіти, а саме: «Положення про початкові народні училища» (14 липня 1864 р.), яке визначало діяльність недільних шкіл, що були прирівняні до початкових училищ: офіційно недільні школи не заборонялись, але знаходилися й обмежувалися суворим контролем з боку урядової бюрократії; «Правила про народні читання» (1876 р.) тощо.

Так, Товариство з перших днів свого існування зосередило увагу на відкритті різних типів початкових народних училищ та поширення своєї

діяльності в Харкові (перше десятиріччя своєї діяльності Товариство діяло в межах Харківського повіту) (Kolomiyets, 1995).

Слід відмітити, що наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. шкіл у Харківській губернії було занадто мало, і шкільна справа розвивалася слабо: у закладах освіти було недостатньо навчальних посібників (часто у школах не було не лише бібліотеки, географічних карт, малюнків чи приладдя для креслення, але й навіть звичайного паперу), а вчителі були слабо підготовлені. Тому Товариство зосереджувалося переважно на заснуванні й поширенні мережі шкіл. Улаштовуючи школи, Товариство намагалося не тільки задовольнити кількісний попит на них з боку населення, але й звертало увагу на якісну сторону шкільної справи: воно прагнуло створити взірцеві школи, які б були доступними для всіх бажаючих, познайомити з організацією шкільної справи всіх зацікавлених осіб, підкреслюючи виключне значення якісної підготовки вчителів до роботи у школах.

Перша школа Товариства була відкрита в 1869 р. Вона мала власне приміщення, шкільні меблі, книги і навчальні посібники (малюнки для вивчення фізіології, анатомії, зоології, геометричні і фізичні інструменти, географічні карти, опудала птахів, тощо). При школі була влаштована бібліотека. Друга школа була відкрита у грудні 1872 р. (Istorychnyi ohliad, 1912; Kolomiyets, 1995).

Задля покращення якості викладання члени Товариства спрямовували свої зусилля на ознайомлення вчителів із новими методами викладання, забезпечення їх навчальними посібниками, підготовку до роботи у школах. Так, з метою розробки широкої програми діяльності в освітній сфері Товариство 1870 р. скликало перший з'їзд учителів народних шкіл Харківської губернії, під час якого з'ясувалося, що більшість учителів народних шкіл не проходили педагогічну підготовку на курсах, що були влаштовані при Харківському міському училищі, а деякі з них навіть не закінчили семінарію і були напівграмотними. У подальшому педагогічні з'їзди організовувалися вже дирекцією народних училищ Харківської губернії.

Паралельно Товариство займалося проблемами поширення знань серед дорослого населення, вказуючи, зокрема, на те, що відсоток грамотних жінок є нижчим, ніж чоловіків; утім, грамотність для жінок визнавалася важливою, оскільки вони, коли ставали матерями, навчали дітей і завдяки цьому виступали свого роду провідниками просвіти.

З огляду на це, в 1877 р. Товариством була відкрита жіноча реміснична школа, яка мала на меті навчити дівчат ремеслу в гідних гігієнічних умовах, а також дати їм гарну початкову освіту. Елементарна школа передбачалася однокласна з підготовчим класом і трьома відділеннями. Після закінчення курсу в елементарній школі учениці могли йти до професійних класів при школі для навчання шиттю та крою. Тривалий час ця школа залишалася єдиною професійною жіночою школою, доступною навіть для найбідніших мешканців Харкова (Istorychnyi ohliad, 1912).

У 1869 р. членами Товариства була відкрита жіноча недільна школа, яка приймала як дорослих учнів, так і дітей віком від 9 до 13 років. Спочатку її відвідували від 7 до 30 учнів, але протягом 1870-х рр. кількість учнів зростає до 150.

У 1870 р. була відкрита чоловіча недільна школа, і вже в 1871 р. її відвідувало майже 130 учнів. Школа мала два відділення: для дорослих і для дітей. Кожне відділення поділялося на класи, а класи – на групи. Кожна група мала свого вчителя, який викладав усі предмети. Школа мала значну кількість навчальних посібників і бібліотеку (Istorychnyi ohliad, 1912; Kolomiyets, 1995; Narys, 1908; Polozhennia, 1913).

Утім, обидві недільні школи були закриті (жіноча недільна школа – в 1884 р., чоловіча недільна школа – в 1879 р.) через відсутність потрібних приміщень для проведення занять і спеціально підготовлених педагогів.

Просвітницька діяльність також включала улаштування народних бібліотек, що мали на меті моральне виховання, поширення елементарних знань серед населення та формування світогляду читачів. Так, у 1870 р. члени Товариства відкрили народні бібліотеки в селищах Липці і Мерефа, а в

подальші роки – в селищах Нова Водолага і Пісочин Харківського повіту. Книгами могли безкоштовно користуватися мешканці не лише цих, але й інших найближчих селищ. Народні бібліотеки переважно мали книги духовного змісту, видання з історії та географії (особливо про мандри) тощо. У 1870-х рр. члени Товариства влаштували народні бібліотеки і в Харкові, зокрема, при міських лікарнях для одужання пацієнтів.

У 1870 р. Товариство відкрило книжковий склад (спочатку – при існуючій бібліотеці, а наприкінці 1870-х рр. – як окремий склад). Завдяки йому міські шкільні та сільські народні бібліотеки поповнювалися книжками. Утім, просвітницька діяльність не була активною через обмеженість коштів (Istorychnyi ohliad, 1912; Kolomiyets, 1995).

Отже, протягом перших років діяльності члени Товариства зосереджували увагу на всебічному розвитку шкільної справи: відкритті закладів освіти в Харкові, їх забезпеченні необхідним навчальним обладнанням, спеціальній підготовці вчителів для викладання у школах. Окрім того, були відкриті недільні школи, народні бібліотеки та книжковий склад, діяльність яких спрямовувалася на розширення світогляду та поширення ідей освіти серед населення міста.

Другий етап (1880-ті рр. – 1916 рр.) – активізація діяльності Товариства у шкільній (збільшення кількості шкіл, їх обладнання) і позашкільній освіті (відкриття Народного будинку, розширення мережі народних бібліотек, читальнь та форм позашкільної освіти), а також видавничої діяльності (видання «Народної енциклопедії» та різних книг для народу); розширення сфери діяльності Товариства на різні повіти Харківської області, відкриття сільських відділень Товариства у Харківській губернії; започаткування діяльності Товариства, спрямованої на збереження та зміцнення здоров'я дітей.

Протягом визначеного етапу діяльність Товариства регулювалася такими нормативними документами, як (L. Berezivska, 2008; Z tsyrkuliarnymu rozporiadzhenniamy, 1914; Tsyrkuliary, 1916): циркуляр про доступність початкової школи (1904 р.), яким був передбачений послідовний розвиток

початкової народної освіти; проєкт розвитку початкової школи (1905 р.), який орієнтувався на надання всім дітям можливості здобути загальну початкову освіту; програма реформування початкової, середньої і вищої освіти (1907 р.), яка передбачала встановлення обов'язковості й загальнодоступності початкової освіти для всього населення; циркуляр Міністерства народної освіти № 2099 від 16 січня 1914 р. стосовно надання кредитів на влаштування шкільних будівель, відповідно до якого збільшувався обсяг фінансування шкільної освіти; циркуляр від 5 березня 1916 р. про відкриття паралельних класів при перших класах закладів освіти, завдяки якому збільшувалася кількість дітей, що охоплювалися системою освіти; циркуляр від 11 березня 1916 р. про відкриття шкіл на місцях колишніх лазаретів, що передбачав виділення коштів для проведення будівельних робіт і ремонту в цих приміщеннях, аби підготувати їх до навчання дітей.

Важливо відзначити, що, починаючи з 1880-х рр. Товариство поширило свою діяльність на всю Харківську губернію, розширюючи сферу свого впливу, улаштовуючи свої відділення в повітах, віддалених містах і селищах (перше сільське відділення було відкрите в селищі Кочеток Зміївського повіту Харківської губернії).

Членами Товариства були відкриті Дергачівська школа, Ново-Павлівська школа, школа імені Ж. Гельферіх, школа імені М. Бородаєвського, а також низка недільних шкіл.

Однією з особливостей визначеного етапу було започаткування роботи санітарного комітету Товариства (1897 р.) для здійснення нагляду за санітарним станом закладів освіти Товариства і здоров'ям учнів (до комітету увійшли всі лікарі шкіл Товариства), а також діяльності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей. Члени Товариства відзначали, що школа включає не лише навчання і виховання, але й піклування про стан здоров'я дітей, фізичну культуру, санітарну та гігієнічну організацію освітнього процесу.

Санітарний комітет виділив окрему комісію для організації дитячих шкільних літніх колоній, яка згодом, у 1903 р., перетворилася на комітет літніх

колоній, члени якого опікувалися відкриттям літніх колоній (навіть у скрутні роки війни та політичних змін у країні), вкладаючи свої ідеї, працю, гроші на користь справи оздоровлення дітей (Zvit, 1911; Kolomiyets, 1995; Lystuvannia, 1909; Narys, 1908; Polozhennia, 1913).

Протягом досліджуваного етапу члени Товариства відкрили й забезпечили діяльність багатьох безкоштовних народних бібліотек-читальнь у Харкові і Харківській губернії (за підтримки Губернського Земства). Так, 1 січня 1891 р. у Харкові громадським коштом за ініціативи членів Товариства було відкрито безкоштовну народну бібліотеку-читальню, очолювану В. Данилевським. На момент відкриття в бібліотеці було понад 2 тисяч книг, але згідно із розпорядженням Міністерства Народної Освіти бібліотеки могли поповнюватися лише тими виданнями, які увійшли до спеціального каталогу міністерства. З огляду на це, Комітет бібліотеки був вимушений подавати клопотання про дозвіл включити до фонду бібліотеки близько 400 назв видань, що не входили до міністерського переліку, а також періодичних видань, які не допускалися до народних бібліотек на той час (Istorychnyi ohliad, 1912; Oryshchenko, 2016).

Представники бібліотек Товариства працювали здебільшого на громадських засадах: вони збирали статистичні дані, складали різні каталоги. У зв'язку з постійними проханнями читачів і високим рівнем відвідування народної читальні у 1902 р. було відкрито абонемент, за яким читачі могли брати літературу додому. І хоча із відкриттям в Харкові інших бібліотек кількість відвідувачів почала знижуватися, середня кількість читачів трималася на рівні 1200 осіб на рік (Istorychnyi ohliad, 1912; Oryshchenko, 2016). У 1893 р. в бібліотеці нараховувалося 1900 абонентів, а книгозбірня мала 2540 книг. У 1896 р. при правлінні Товариства було створено бібліотеку з педагогічним відділом і довідковим відділом з питань народної освіти. Станом на 1 січня 1897 р. бібліотека нараховувала 227 назв видань у 698 томах і брошурах.

Члени Товариства займалися створенням взірцевого каталогу навчальних та інших корисних для народу книг, який постійно розширювався й

оновлювався, написанням рецензій на них, налагодженням стосунків з різними особами й закладами для отримання книг на вигідних умовах, постачанням книг і навчальних посібників до шкіл. Так, каталог бібліотеки при правлінні Товариства був виданий у 1898 р. Він містив перелік видань за різними розділами (465 назв довідкової і педагогічної літератури, 16 назв періодичних видань), а саме: література з питань народної освіти; довідкова література про діяльність благодійних і культурно-просвітницьких товариств, читальнь і бібліотек, народних і ремісничих училищ, недільних шкіл, вечірніх курсів; періодичні видання (Istorychnyi ohliad, 1912; Oryshchenko, 2016)].

У 1900 р. був заснований довідково-педагогічний комітет (голова – І. Білоконський), метою якого було надання допомоги особам, зацікавленим у розвитку народної освіти, розібратися в нормативній базі. Діяльність комітету включала організацію бібліотеки, до фондів якої сходили книги, передані правлінням Товариств; був складений каталог бібліотеки (література з питань народної освіти, література про діяльність громадських товариств, питання народної освіти, бібліотечна справа, організація народних читань, лекцій та інших культурних і просвітницьких заходів для населення, література з психології та педагогіки, методики навчання й керівництва закладами освіти, література з фізичного виховання, гігієни, організації дитячого відпочинку, циркуляри, періодичні видання, книги, що були видані видавничим комітетом Товариства тощо), а також списки журнальних статей із різних проблем народної освіти.

Із початком роботи комітету звістка про нього поширилася різними губерніями, і до комітету почали надходити запити щодо організації шкільної справи і просвітницької діяльності (зокрема, протягом 1901 р. комітетом було виконано 85 запитів, що походили з товариств грамотності в різних губерніях, повітових та губернських земств). Бібліотека комітету станом на 1 січня 1901 р. складала 1900 томів, а наприкінці року – 2400 томів; до 1904 р. фонд бібліотеки склав 4649 томів (Istorychnyi ohliad, 1912; Oryshchenko, 2016).

Різноманітні каталоги відігравали важливу роль у популяризації читання, освіти, бібліотечних фондів, сприяли підвищенню доступності спеціалізованої літератури й інформуванню населення про напрями досліджень у різних сферах науки й суспільного життя (Oryshchenko, 2016).

У 1904 – 1905 рр. діяльність комітету дещо гальмується (зменшується кількість виконаних запитів, зокрема, до 57 запитів від приватних осіб і товариств), що було зумовлено поширенням революційних настроїв серед населення, організацією страйків працівників пошти і зв'язку, обшуками в комітетах і вилученням більшості документів і листів у 1906 р. І хоча документи повернули Товариству влітку 1907 р., запити до комітету вже втратили актуальність (Istorychnyi ohliad, 1912; Oryshchenko, 2016).

Протягом досліджуваного етапу активізувалась і діяльність книжкового складу при комітеті сільських бібліотек: він обслуговував, окрім Харківської губернії, також низку інших земств, закладів освіти, попечительств про народну тверезість та приватних осіб.

Слід відзначити, що протягом цього етапу активізувалася видавнича діяльність Товариства. Так, упродовж 1894 – 1905 рр. ним було видано 117 видань загальним тиражем понад два мільйони екземплярів. До того ж, протягом досліджуваного періоду, ідучи назустріч потребам населення у знаннях, Товариство розпочало створення багатотомної «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань».

Активно розвивалися шкільно-педагогічний комітет і довідково-педагогічний комітет. Останній мав спеціальну бібліотеку з проблем народної освіти, а також пересувний шкільний музей наочних посібників, який протягом тривалого часу залишався єдиним таким музеєм у Харкові.

Окрім того, 2 лютого 1903 р. членами Товариства був відкритий Народний будинок – комплекс освітньо-культурних закладів, до якого входили велика безкоштовна бібліотека з читальною залом і сценою, їдальня, чайна зала, театральна студія, книжкові крамниці видавничого комітету, курси тощо (Fradkina, 2007).

Отже, протягом визначеного етапу значно активізувалася громадсько-просвітницька діяльність Товариства: розширилася мережа шкіл, народних бібліотек; створювалися каталоги книг і періодичних видань; Товариство засновувало свої відділення в різних селищах Харківської губернії, ініціювало видавництво книг, корисних для читання народу, і діяльність, спрямовану на зміцнення здоров'я учнів.

Третій етап (1917–1920 рр.) – поступове припинення діяльності Товариства, націоналізація його закладів освіти і майна радянською владою.

Третій етап почався з революційних потрясінь 1917 р., які змінили історичні умови життя у країні, у цілому, та передумови розвитку громадсько-просвітницького руху (Lutaieva, 2019). Це був етап зміни влади на українських землях, що позначилося, зокрема, і на розвитку української освіти (Тумчук, 2015: 50).

Це зумовило зменшення активності членів Товариства. Радянська влада поступово націоналізувала освітні заклади Товариства, відмовившись від громадської та приватної ініціативи у здійсненні освітньої та культурної роботи, передавши її повністю до державного відання (Kolomiyets, 1995). У 1920 р. Харківське товариство грамотності припинило своє існування.

Обговорення. Значення просвітницької діяльності Товариства полягало, перш за все, у тому, що вона була спрямована на задоволення соціокультурних потреб найбільшого населення країни. Так, серед абонентів безкоштовних бібліотек Товариства було 47 % селян, 41 % міщан, і, загалом, значна кількість бібліотек обслуговували виключно сільських мешканців. Майже 100 % слухачів народних читань були селяни і робітники (часто безграмотні). Усе це доводить, що діячі Товариства намагалися охопити просвітницької діяльністю всі верстви населення (Kolomiyets, 1995).

Висновки. Отже, Харківське товариство поширення в народі грамотності з перших років свого існування спрямовувало особливу увагу на розширенні мережі шкіл та народних бібліотек. Поступово збільшуючи свій вплив на всю Харківську губернію, товариство засновувало сільські відділення, активізувало

видавничу діяльність, започаткувало роботу Народного будинку в Харкові, де проводилися різноманітні просвітницькі заходи, ініціювало діяльність зі зміцнення здоров'я дітей. Утім, політичні зміни у країні змусили членів Товариства в 1920 р. припинити свою діяльність, передавши майно і заклади освіти до державного відання радянської влади.

ЛІТЕРАТУРА:

- Березівська Л. Реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. К. : Богданова А. М., 2008. 406 с.
- Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. К. : Либідь, 1996. 616 с.
- Бурлака Я., Руденко Ю. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми. *Рідна школа*. 1992. № 1. С. 7-13.
- Друганова О. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект). Х. : Диво, 2008. 556 с.
- З циркулярними розпорядженнями Міністерства Народної Освіти та Окружного начальства. 1914 р. *ДАХО (Державний архів Харківської області)*. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 872. 176 арк.
- Звіт про діяльність за 1911 рік (друкований). 1911 р. *ДАХО (Державний архів Харківської області)*. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 381. 105 арк.
- Історичний огляд діяльності Харківського товариства-правління та його закладів, статут, інструкція. 1912 р. *ДАХО (Державний архів Харківської області)*. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 396. 59 арк.
- Коломієць Т. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02. Х., 1995. 21 с.
- Листування про роботу шкільного комітету, про спорудження шкіл у повітах, про пільги нужденним учням; відомості про екзамени та учнів, про конкурс викладання у школах та заяви вчителів. 1909 р. *ДАХО (Державний архів Харківської області)*. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 337. 154 арк.
- Лупаренко С. Питання дитинства у вітчизняній педагогіці XX століття: теорія та практика. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. 370 с.
- Лупаренко С. Просвітницько-виховна діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*: зб. наук. праць. Бердянськ: БДПУ, 2018. Вип. 2. С. 160-169.
- Лутаєва Т. В. Педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність фундаторів вищої медичної та фармацевтичної освіти: регіональний історико-педагогічний аспект. Х.: Видавництво Іванченка І С., 2019. 599 с.
- Нарис про розвиток і діяльність Харківського товариства із заснування до 1905 року, звіт Харківського відділення, відомості про комітети та комісії для міської управи. 1908 р. *ДАХО (Державний архів Харківської області)*. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 319. 42 арк.
- Наточий Л. Сутність поняття «періодизація» щодо проблеми розвитку теорії управлінської культури керівників загальноосвітніх шкіл у вітчизняній педагогічній теорії (друга половина XX ст. – початок XXI ст.). *Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* : зб. наук. праць. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2010. Вип. 15. Ч. 1. С. 35-43.
- Орищенко І. О. Формування фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського: Харківський період (1869-1926 рр.). *Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського*: зб. наук. праць. Київ: НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, 2016.

Вип. 5. Організація і методика створення корпоративних інформаційних ресурсів для освітньої галузі України. С. 83-90. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705959/3/Zbirnyk%20naukovykh%20prac%2C%20vyp.%205.pdf> (дата звернення: 23.08.2023).

Положення про сільські додаткові школи, звіти комітету та окремих шкіл та листування про роботу шкіл. 1913 р. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 200. Оп. 1. Спр. 415. 96 арк.

Тимчук Л. Становлення та розвиток андрагогіки в Україні (кінець XIX – XX століття). Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2015. 464 с.

Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. пос. / О. Сухомлинська та ін. Київ : Либідь, 2005. Кн. 2. 552 с.

Фазан В. В., Штефан Л. А., Кузнецова О. Ю. Соціально-педагогічна допомога дітям у 20-30-ті рр. XX століття. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2023. № 55. С. 123-133.

Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині в кінці XIX – на початку XX століття як феномен культури : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.12 / ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 120 с.

Циркуляри. 1916 р. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 266. Оп. 1. Спр. 927. 21 л.

REFERENCES:

Berezivska, L. (2008). *Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u KhKh st. [Reforming school education in Ukraine in the 20th century]*. Kyiv : Bohdanova A. M. [in Ukrainian].

Borysenko, V. (1996). *Kurs ukrainskoi istorii: z naidavnishykh chasiv do XX stolittia [Course of Ukrainian history: from the earliest times to the 20th century]*. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

Burlaka, Ya., Rudenko, Yu. (1992). Z istorii vitchyznianoï pedahohiky: zavdannia, poshuky, problemy [From the history of domestic pedagogy: tasks, searches, problems]. *Ridna shkola*, 1, 7-13 [in Ukrainian].

Druhanova, O. (2008). Pryvatna initsiatyva v osviti Ukrainy (istoryko-pedahohichni aspekt) [Private initiative in the education of Ukraine (historical and pedagogical aspect)]. Kharkiv : Dyvo [in Ukrainian].

Z tsyrkuliarnymy rozporiadzhenniamy Ministerstva Narodnoi Osvity ta Okruzhnoho nachalstva [With the circular orders of the Ministry of Public Education and District authorities]. (1914). *DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti)*. F. 266. Op. 1. Spr. 872. 176 ark.

Zvit pro diialnist za 1911 rik (drukovanyi) [Report on activities for 1911 (printed)]. (1911). *DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti)*. F. 200. Op. 1. Spr. 381. 105 ark.

Istorychnyi ohliad diialnosti Kharkivskoho tovarystva-pravlinnia ta yoho zakladiv, statut, instruktsiia [Historical overview of the activities of the Kharkiv society-board and its institutions, statutes, instructions]. (1912). *DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti)*. F. 200. Op. 1. Spr. 396. 59 ark.

Kolomiyets, T. (1995). Kharkivske tovarystvo poshyrennia v narodi gramotnosti (1869-1920 rr.) [Kharkiv Association of Spreading Literacy among People (1869-1920)]. Abstract of PhD thesis in History: specialty 07.00.02. Kharkiv [in Ukrainian].

Lystuvannia pro robotu shkilnoho komitetu, pro sporudzhennia shkil u povitakh, pro pilhy nuzhdennym uchniam; vedomosti pro ekzameni ta uchniv, pro konkurs vykladannia u shkolakh ta zaiavy vchyteliv [Correspondence about the work of the school committee, about the construction of schools in the districts, about benefits for needy students; information about exams and students, about the teaching competition in schools and statements of teachers]. (1909). *DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti)*. F. 200. Op. 1. Spr. 337. 154 ark.

Luparenko, S. (2015). *Pytannia dytynstva u vitchyznianiï pedahohitsi XX stolittia: teoriia ta praktyka [Childhood issues in Ukrainian pedagogy of the 20th century: theory and practice]*. Kharkiv: KhNPU imeni H. S. Skovorody, 2015. 370 s. [in Ukrainian].

- Luparenko, S. (2014). Pozashkilna osvithno-vykhovna diialnist Kharkivskoho tovarystva poshyrennia v narodi hramotnosti (1869-1920 rr.) [Extracurricular educational activities of the Kharkiv Society for Dissemination of literacy among People (1869-1920)]. *Pedahohika ta psykhohiia*, 46, 204-213 [in Ukrainian].
- Lutaieva, T. V. (2019). *Pedahohichna ta hromadsko-prosvitnytska diialnist fundatoriv vyshchoi medychnoi ta farmatsevtychnoi osvity: rehionalnyi istoryko-pedahohichnyi aspekt* [Pedagogical and public-educational activity of the founders of higher medical and pharmaceutical education: regional historical-pedagogical aspect]. Kharkiv: Vydavnytstvo Ivanchenko I S., 2019. 599 s. [in Ukrainian].
- Narys pro rozvytok i diialnist Kharkivskoho tovarystva iz zasnuvannia do 1905 roku, zvit Kharkivskoho viddilennia, vidomosti pro komitety ta komisii dlia miskoi upravly [An essay about development and activities of the Kharkiv Society from its foundation to 1905, a report of the Kharkiv branch, information on committees and commissions for the city administration]. (1908). *DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti)*. F. 200. Op. 1. Spr. 319. 42 ark.
- Natochyi, L. Sutnist poniattia «periodyzatsiia» shchodo problemy rozvytku teorii upravlynskoï kultury kerivnykiv zahalnoosvitnikh shkyl u vitchyznianiï pedahohichnoi teorii (druha polovyna XX st. – pochatok XXI st.) [The essence of the concept of “periodization” in relation to the problem of development of the theory of management culture of the heads of secondary schools in the national pedagogical theory (second half of the 20th century - the beginning of the 21st century)]. *Visnyk Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohichni nauky*, 15(1), 35-43 [in Ukrainian].
- Oryshchenko, I. O. (2016). Formuvannia fondu Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteki Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho: Kharkivskiy period (1869-1926 rr.) [Fund formation of V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine: Kharkiv period (1869–1926)]. *Naukovi pratsi Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteki Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho*, 5, 83-90. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705959/3/Zbirnyk%20naukovykh%20prac%2C%20vyp.%205.pdf> [in Ukrainian].
- Polozhennia pro silski dodatkovy shkoly, zvity komitetu ta okremykh shkyl ta lystuvannia pro robotu shkyl [Regulations on village supplementary schools, committee and individual school reports and correspondence on school work]. (1913). *DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti)*. F. 200. Op. 1. Spr. 415. 96 ark.
- Sukhomlynska, O. V., et al. (2005). *Ukrainska pedahohika v personaliiakh [Ukrainian pedagogy in personalities]*. Book 2. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Tymchuk, L. (2015). *Stanovlennia ta rozvytok andrahohiky v Ukraini (kinets XIX – XX stolittia)* [Formation and development of andragogy in Ukraine (late 19th-20th centuries)]. Chernivtsi : Chernivtsi National University [in Ukrainian].
- Fazan, V. V., Shtefan, L. A. & Kuznetsova, O. Yu. (2023). Sotsialno-pedahohichna dopomohaditiam u 20-30-ti rr. XX stolittia. [Social and pedagogical assistance to children in the 20-30s of the twentieth century]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*. № 55. S. 123-133. [in Ukrainian].
- Fradkina, N. V. (2007). Prosvitnytska diialnist intelihtentsii na Slobozhanshchyni v kintsy XIX – na pochatku XX stolittia yak fenomen kultury [Enlightenmentous action intelligentsia in Sloboganshina at the end of XIX at start XX century like a phenomenon of a cultural]. *Candidate's thesis*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU [in Ukrainian].
- Tsyrukuliary [Circulars]. (1916). *DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti)*. F. 266. Op. 1. Spr. 927. 21 ark.

Інформація про автора:
Марущак Євгеній Миколайович

Information about the author:
Marushchak Yevhenii Mykolaiovych

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-0297-7884>, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна 61000
e-mail: robotaukr2020@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-0297-7884>, PhD student, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska street, 2, Kharkiv, Ukraine 61000
e-mail: robotaukr2020@gmail.com

Цитуйте цю статтю як: Марущак Є. М. Етапи реалізації просвітницької діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності (1969 – 1920 рр.). *Теорія та методика навчання та виховання*. 2024. № 56. С. 185-202.

DOI: <https://doi.org/10.34142/23128046.2024.56.13>

Дата надходження статті до редакції: 20.03.2024

Стаття прийнята до друку: 01.04.2024